

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Perversie en pervertering van de overdracht¹

Jaap Ubbels

Er bestaat in brede kring bezorgdheid over de mate waarin seksuele traumatisering van kinderen voorkomt en de dissociatieve stoornissen die daar het gevolg van kunnen zijn. De psychoanalytische kennis van de perversie is van betekenis voor het begrijpen van deze problematiek. Volgens hedendaagse inzichten berust de perversie op een fundamentele stoornis in het symboliseren en fantaseren.

Inleiding

De perversie krijgt vergeleken met de andere klassieke psychische ziektebeelden – neurose en psychose – onder Nederlandstalige psychoanalytici betrekkelijk weinig aandacht, een enkele uitzondering daargelaten (bijvoorbeeld Halberstadt-Freud, 1977). De vraag naar het waarom is moeilijk te beantwoorden. Zonder twijfel speelt een rol dat perversie (Latijnse stam: *pervértere* = omdraaien, bederven, ontaarden) een gecompliceerd begrip is met allerlei culturele, morele en ideologische connotaties. In algemene zin wordt thans onder perversie iets anders verstaan dan in Freuds tijd toen alle verschijnselen en gedragingen op seksueel gebied die niet de heteroseksuele coïtus tot uiteindelijk doel hebben, pervers genoemd werden (Berner 1996). Homoseksualiteit en masturbatie vielen onder deze noemer. Tegenwoordig is seksueel contact in een situatie van onvrijheid en ongelijkwaardige afhankelijkheid, zoals seksueel misbruik van kinderen, bij uitstek de definitie van perversie geworden (McDougall 1986, Arlow 1986). Ook het publieke oordeel verandert voortdurend: zo schreef Musaph (1980) in de nadagen van de seksuele revolutie een opmerkelijk mild

J. Ubbels, psychiater/psychoanalyticus voor volwassenen en kinderen en opleidings-analyticus bij de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse, is als staflid verbonden aan het Nederlands Psychoanalytisch Instituut te Amsterdam. Daarnaast is hij vrij gevestigd. Correspondentieadres: Roosmarijnhof 21, 1115 DW Duivendrecht

en genuanceerd artikel over pedofilie, dat hij in de context plaatste van een seksuele moraal die binnen een bepaalde cultuur kan veranderen. Een pedofiel contact waardoor een Nederlandse jongen geheel van streek is, kan een Marokkaanse jongen echt blij maken omdat het voor hem een uiting van genegenheid is. Musaph signaleerde een tendens om pedofilie als een volkomen onschuldige, moreel hoogstaande vorm van daadwerkelijke seksuele voorlichting te propageren, wat hij als een 'gevaarlijk moraliserend stemming' omschreef. In 1980 schreef Musaph dat wij nog niet weten hoe men over pedofilie in een volgend decennium zal denken. Het kan verkeren: in brede kring heerst er thans verontwaardiging en bezorgdheid over de mate waarin seksueel misbruik van kinderen voorkomt.

Onder invloed van deze verandering van betekenis en verschuiving in de publieke belangstelling en meningsvorming is perversie nog meer een begrip met een pejoratieve bijklank van morele veroordeling geworden. Bovendien gaat het lijden bij de perversie nogal eens verscholen achter een immense schaamteproblematiek, die afgeweerd wordt door bijvoorbeeld een triomfantelijke claim op maatschappelijke acceptatie of een riskante provocatie van veroordeling (Yorke 1990). Volgens sommigen (bijvoorbeeld Isay 1989) is perversie thans een etiket dat niet alleen criminaliseert, maar de betrokkenen ook in een 'perverse' richting dwingt. Al deze factoren zouden kunnen leiden tot een tegenoverdrachtsreactie in de vorm van een 'collectieve loochening' van de grote psychoanalytische betekenis van de perversie.

De psychoanalytische betekenis van de perversie

In de optiek van de destijds vigerende Ego-psychologie berustte de perversie op een defect Ik, dat onder invloed van angst innerlijke structuur opgeeft en zich compromitteert met het driftleven. De perversies kwamen daarmee terecht in een uithoek van de psychoanalytische behandelingsmogelijkheden. Nog steeds geldt dat de prognose van een psychoanalytische behandeling slecht is, wanneer de perversie een wezenlijke afweerorganisatie is die centraal staat in de Ik-organisatie en tot een diepe gevoelsstoornis in de objectrelaties heeft geleid. Naast de in de persoonlijkheid verankerde perversies met een orgastische beleving bestaat er echter ook een verscheidenheid aan meer vluchtige perverse verschijnselen. Er is daarom wel voorgesteld om de DSM-IV term parafilie te reserveren voor de borderline-achtige beelden en de term perversie te gebruiken voor de aan de neurose verwante problematiek (Berner 1996).

Hoewel de perversie doorgaans gedefinieerd wordt naar zijn uiterlijke verschijningsvorm – een qua object, zone of middel van het gebruikelijke afwijkende vorm van seksuele bevrediging – is de vraag aan de orde wat nu eigenlijk psychoanalytisch gezien het wezenlijke van de perversie is. Freud (1905) nam de seksuele afwijkingen als uitgangspunt voor zijn beschrijving van de polymorf perverse onrijpe seksualiteit van kinderen. Zijn stel-

ling, dat wat in de perversie wordt uitgeleefd in de neurose wordt verdrongen, heeft zijn geldigheid niet geheel verloren. Een breed scala aan normale, seksuele belevingen van kinderen blijft, als zout en peper, een grote rol spelen in het volwassen liefdesleven. Allerlei separatieconflicten en resistenten van vroege objectrelaties met de ouders, afzonderlijk en als paar, worden in deze belevingswereld opgenomen. Zo wordt in de onbewuste fantasie een matrix gevormd waardoor de werkelijkheid van het dagelijkse huwelijksleven met zijn gewone spanningen en conflicten te verdragen is (Kernberg 1992 en 1995). De grote vraag is dan ook waarom en hoe normale perverse neigingen en erotische idealisaties omgevormd worden tot perversies met een min of meer rigide afweerorganisatie (Glasser 1986). Het wezenlijke van de perversie ligt voor de psychoanalyse dus niet in de uiterlijke verschijningsvorm, maar in de organisatie en het psychodynamische mechanisme (Laplanche & Pontalis 1973, Etchegoyen 1991).

De laatste decennia is van de psychodynamiek van de perversies meer bekend geworden. Behalve dat het inzicht in de aard en behandelingsmogelijkheden van de perversies hierdoor verdiept is, blijkt het perverse mechanisme ook nogal eens te worden aangetroffen in de psychologie van narcistische en neurotische persoonlijkheden. Bij tijd en wijle zijn de perverse belevingswereld en stijl zelfs voor ons allemaal aantrekkelijk (Chasseguet-Smirgel 1984, Bach & Schwartz 1972, Bach 1994).

De psychodynamiek van de perversie

De Ik-splijting bij het fetisjisme is door Freud (1927, 1938, 1940) enkele malen beschreven. De psychische werkelijkheid van de fetisjist omvat de herinnering aan de schokkende waarneming van het vrouwelijk genitaal. Een vrouw is natuurlijk niet gecastreerd, maar door een stelsel van onbewuste fantasieën wordt deze waarneming een bedreigende werkelijkheid, die op symbolisch niveau de castratie als straf voor de masturbatie uitdrukt. Het essentiële van deze constellatie is dat er twee fantasiestelsels tegenover elkaar staan met als gevolg ook twee verschillende innerlijke houdingen ten opzichte van de werkelijkheid: 'Het is verschrikkelijk en bijna onvoorstelbaar, maar toch waar. Nee, het kan niet waar zijn, zie maar hoe ideaal de voorstelbare werkelijkheid eruitziet' (Grossman 1993). Terwijl het ene compartiment gevormd wordt door idealiserende of erotiserende fantasieën, bestaat het andere compartiment uit angstaanjagende fantasieën omtrent de werkelijkheid van de buitenwereld. Bij het fetisjisme is deze loochening van de werkelijkheid door de fantasie niet voldoende. Door de handelingen met de fetisj moet steeds opnieuw bewezen worden dat de castratie tegelijkertijd waar én niet waar is. De fetisj representeert als beeldspraak (metafoor) de penis die bij de moeder ontbreekt. Nog tijdens Freuds leven werd daaraan toegevoegd dat de fetisj in overdrachtelijke zin (metonymie) ook met het lichaam van de moeder verbonden blijft (Wulff 1946).

In de hedendaagse visie is de castratie veeleer een metafoor voor de leegte, voor de niet-beschikbare, afwezige moeder (Bach 1994). Door de perverse splijting worden diepe gevoelens van weerloosheid, hopeloosheid en leegte afgeweerd. Deze gevoelens zijn verbonden met de angst voor afhankelijkheid en net als bij de narcistische stoornissen hangen deze gevoelens samen met vroege traumata in de moeder-kind relatie.

Deze gedachtenlijn over de Ik-splijting is verder uitgewerkt door McDougall (1978) en Chasseguet-Smirgel (1974, 1991). Zij hebben erop gewezen dat het vrouwelijk genitaal niet alleen castratieangst oproept in de zin van verlies of beschadiging van de penis, maar dat het genitaal van de moeder de kleine jongen ook confronteert met de werkelijkheid dat zijn genitaal ontoereikend is om de moeder te vullen. Het vrouwelijk genitaal representeert dus het 'dubbele verschil': het geslachtsverschil en het onderscheid tussen de generaties. Deze verschillen zijn de essentie van de oedipale werkelijkheid die voor een kwetsbaar zelfgevoel, dat op een 'grandioze' wijze in stand wordt gehouden, vernietigend kan zijn. Wanneer een kind bij het oedipale examen zijn 'entitlement', zijn vanzelfsprekende aanspraak op almacht, niet kan of wil opgeven, dan ligt regressie naar een anale belevingswereld voor de hand. In die belevingswereld kan een kind weer almachtig zijn over objecten en de werkelijkheid (Rosegrant 1995). Om een vorm van contact met de gewone werkelijkheid te behouden treedt er een Ik-splijting op. Het uiteindelijke stempel van deze perverse Ik-splijting is oedipaal, maar deze is dus al veel eerder voorbereid.

De fetisj biedt in deze anale wereld een noodoplossing: hij is direct beschikbaar en hoeft niet te groeien zoals de penis van de oedipale jongen. Door de fetisj te idealiseren kan deze ervaren worden als krachtiger, begeerlijker en belangrijker dan de volwassen genitalia of volwassen seksuele relaties. De fetisj wordt dan, zoals deze auteurs hem naar analogie van Freud (1917) noemen, een 'geïdealiseerde anale fallus'.

Maar deze anale wereld, waarin onderling verschillende substanties en objecten verteerd worden tot een eenvormige massa, is dood. Perverse fantasieën met een bizarre, sensationele kleuring dienen om in deze belevingswereld van anale almacht weer een gevoel van levende werkelijkheid te evoceren.

Het gevoel van werkelijkheid

De werkelijkheid is een constructie met de belevingskwaliteit van een overtuiging waarin onze fantasma's een grote rol spelen. De werkelijkheid kent twee polen. De ene is de cognitie en perceptie van een min of meer objectiveerbare buitenwereld met zijn eigen wetten; dit is een werkelijkheid die aanpassing en onderwerping vraagt. Deze pool van de werkelijkheid impliceert dus altijd een zekere mate van depersonalisatie. De andere pool is de werkelijkheid zoals de persoon in kwestie die symboliseert met een beleving van 'personificatie'. In het tussengebied

is er beweeglijkheid en uitwisseling tussen beide werkelijkheden, zodat er zowel een beleving van personificatie als van realisatie is.

Op basis van klinische observaties van moeder en kind werkte Winnicott (1971) dit thema uit. Het Ik kan alleen geleidelijk en stapsgewijs een 'objectievere' werkelijkheid van zichzelf losmaken wanneer de illusoire werkelijkheid van eenheid en één-zijn met het primaire object zich ontwikkeld heeft tot een potentiële ruimte en het transitionele object. Het transitionele object kan beschouwd worden als de eerste symbolisatie van een werkelijkheid die noch van buiten, noch van binnen komt. Het is gelijktijdig een beleving van innerlijk houvast en verbondenheid met de buitenwereld. Het transitionele object schept door symbolisatie een ruimte tussen binnen- en buitenwereld en deze eerste symbolisatie fungeert als 'organizer' van de onbewuste fantasie. Van klinisch belang voor de analyse is Winnicotts vondst dat de zuigeling een werkelijkheid ervaart wanneer de moeder bestand blijkt tegen zijn libidineuze en agressieve aanvallen en zij gebruikt blijkt te kunnen worden als object van driftmatige bevrediging (Winnicott 1971). Hierbij is er dus wel een levendige uitwisseling tussen de eigen, vanuit de binnenwereld gesymboliseerde werkelijkheid en die van de buitenwereld.

Belangrijk voor de ontwikkeling van het symboliseren is het vermogen van de moeder om zich aan te passen aan de behoeften van haar baby, zodat zij de baby de illusie kan geven dat wat de baby creëert ook werkelijk bestaat. Overigens moet men zich dit niet te eenvoudig en te eenduidig voorstellen: de psychische ruimte van de baby ontwikkelt zich door een zeer gecompliceerd, ritmisch verlopend proces tussen de moeder en haar baby die zich aan elkaar hechten, zich op elkaar instellen en weer van elkaar losmaken (Bach 1994).

Eén van de belangrijkste kenmerken van de perversie is dat er géén goed functionerend transitioneel object tot stand is gekomen, zodat er geen transitionele ruimte is en dus ook geen personificatie van de werkelijkheid. In de perverse belevingswereld komt de gewone werkelijkheid van buiten, waardoor deze ondraaglijk bar en hard wordt en tijdelijk niet gepersonifieerd kan worden. De transitionele werkelijkheid van metafoor, verbeelding, fantasie en spelen met begrippen wordt vernietigd en als er geen transitionele ruimte meer bestaat, kan de afwezigheid van het object niet gesymboliseerd worden. Een afhankelijkheidsrelatie wordt daardoor ook veel concreter en bedreigender, omdat afhankelijkheid zonder speelruimte zo gauw directe onderwerping, overgave en vernietiging van de eigen levende werkelijkheid met zich meebrengt.

Khan (1979) ontwikkelde op grond van zijn waarnemingen bij volwassen perverse patiënten de hypothese dat specifieke tekorten in de vroege moeder-kind relatie gecompenseerd worden door een vroegtijdige, disharmonische ontwikkeling van het symboliseren. De baby idealiseert die aspecten waarin wel in zijn behoeften voorzien wordt en tracht door fantasieën

inadequate en partiële aspecten van moederlijke zorg te compenseren. Deze collage van zelf-en-object brokstukken, het 'collated internal object', wordt in tegenstelling tot het transitionele object uitsluitend als van binnen komend ervaren en kan niet als basis voor werkelijkheid fungeren. Zo valt het te begrijpen dat er bij de pervers een innerlijke druk is om door specifieke seksuele handelingen, of binnen de psychoanalytische behandeling door de ontwikkeling van een overdrachtperversie, een gevoel van werkelijkheid te behouden.

De perversitering van de overdracht

Voorzover perverse verschijnselen in de psychoanalytische behandeling waarneembaar zijn, kunnen zij volgens Etchegoyen (1991) onder de noemer 'overdrachtperversie' gerangschikt worden. Etchegoyen noemt onder meer de tendens om alle intermenselijke contacten te erotiseren en een ideologische kleuring van de seksualiteit. Wanneer dit in neurotische patiënten waarneembaar is, dan betekent dit dat een pervers deel van de persoonlijkheid aan bod is. Op dezelfde wijze kan de neurotische overdracht in perverse patiënten waargenomen worden, omdat de klinische beelden, aldus Etchegoyen, nooit zuiver zijn. Kernberg (1992) daarentegen hecht niet veel waarde aan het begrip overdrachtperversie, omdat hij dit alleen waarnam bij patiënten met een ernstige, maligne vorm van narcisme (waar het sadisme Ik-eigen is geworden).

In deze polemiek worden overdrachtsneurose en -perversie gemakkelijk gereïficeerd tot statische begrippen waardoor niet goed tot zijn recht komt dat het om verschuivingen gaat binnen de structuur van de belevingswereld in de overdracht. De overdrachtperversie is dan ook een dynamisch proces waarbij de belevingswereld van de overdrachtsneurose 'geperverteerd' wordt. Deze stelling verdient een nadere uitwerking.

De werkelijkheid heeft ook in de psychoanalytische situatie twee polen. De ene pool is dat de analyticus zijn patiënt niet zal wegsturen vanwege zijn fantasieën en deze ook niet in concrete zin zal bevredigen. De analyticus fungeert als handhaver van deze wet ('Le Nom du Père'), waardoor de mogelijkheid geboden wordt tot het subjectief beleven van een ruimte waarbinnen gebeurtenissen plaatsvinden. Door deze ruimte kan de andere pool van de werkelijkheid zich in de analyse ontwikkelen. Op grond van hun onbewuste fantasieën scheppen analysant en analyticus in de overdrachtsneurose een werkelijkheid die voor beiden een houvast biedt (Ubbels 1996). Net als bij het transitionele object mag de vraag wiens werkelijkheid dit is eigenlijk niet gesteld worden. Als dat wel zou gebeuren zou deze werkelijkheid niet langer de actualisatie van de onbewuste fantasie zijn die in een onderling samenspel ontwikkeld en geëxploreerd kan worden.

Deze belevingswereld van de overdrachtsneurose, met zijn oedipale wetten

en grammatica, kan onder invloed van angst en de perverse Ik-splijting haar transitionele ruimte en transitioneel object verliezen. Door erotische prikkeling, opwinding en het provoceren van deze belevingen bij de analyticus wordt dan getracht om een 'pervers' gevoel van werkelijkheid te behouden. De analyticus wordt voortdurend getest of hij de gewone werkelijkheid wel kan representeren, deze – in tegenstelling tot de patiënt – kan verdragen en daar plezier in kan blijven beleven.

Klinisch voorbeeld² van een perverse conflictoplossing

De heer A. was een veertigjarige sportleraar, die hulp zocht vanwege een gevoel van doel-loosheid in het leven. Wanneer hij zich neerslachtig voelde, fantaseerde hij over het betasten van het genitaal van jongens die in het begin van hun puberteit zijn. Pas tijdens de analyse bleek dat hij ook daadwerkelijk enkele malen dergelijke contacten had gehad. Klachten van ouders en aandrang van zijn echtgenote brachten hem er tenslotte toe zich voor psycho-analytische behandeling te melden.

De heer A. was het enige kind uit het tweede huwelijk van zijn moeder. Min of meer door de omstandigheden gedwongen, was zijn moeder korte tijd na de dood van haar eerste man hertrouwd. Als klein kind al werd hij door zijn moeder met afstandelijke eerbied bejegend omdat hij voorbestemd was om een geleerde of staatsman te worden. Met zijn vader had hij een nauwe band. Hij vond het heerlijk om bij zijn vader op schoot te zitten en wanneer hij soms vaders geërecteerde penis meende te voelen kreeg hij een heel warm gevoel. Toen zijn vader hem op twaalfjarige leeftijd seksuele voorlichting gaf, reageerde hij met een gevoel van walging. Hij stelde zich gerust met de gedachte dat hij nooit verplicht zou kunnen worden om bin-nen te gaan in zoiets vies als het vrouwelijk genitaal.

Korte tijd later verwisselde hij het ouderlijk huis in het dorp voor een kost-school. Hij voelde zich daar totaal verlaten en eenzaam. Omdat hij ook wat leren betreft niet mee kon komen, werd hij na een jaar op advies van de school weer in het ouderlijk huis opgenomen. Maar hiermee was ook het vooruitzicht op een bijzondere loopbaan in zijn ogen en in die van zijn ouders voorgoed verdwenen. Zijn wereld was in elkaar gestort: er was hem zoveel beloofd en hij had zoveel moeten geven, want in feite was hij door zijn moeder, die nog om haar eerste man rouwde, al bij zijn geboorte geofferd. Bij zijn vader had hij door affectieve en lichamelijke overprikke-ling compensatie kunnen vinden, maar nadat hij van de kostschool was weggelopen keerde zijn vader zich uit teleurstelling van hem af. Dit alles betekende een onherstelbare breuk in zijn leven. De heer A. ging als der-tienjarige jongen op in fantasieën waarmee hij zich al masturberend troostte en waarin hij wraak nam op wat hem was aangedaan.

In deze zeer eenzame periode had de heer A. seksuele contacten met een jonge man in de vorm van wederzijdse masturbatie. Nog vele jaren later

fantaseerde de heer A. op gezette tijden over wraak op deze man en was hij angstig dat deze op zijn beurt het nog steeds op hem gemunt had. Maar hij herinnert zich ook dat hij verlangde naar de lichamelijke nabijheid en dat hij zelf naar mogelijkheden zocht deze man te ontmoeten. Wat er precies gebeurde weet hij niet goed meer, maar de intense angsten en belevingen van depersonalisatie na afloop staan in zijn geheugen gegrift. Hij ging zo op in zijn fantasieën dat hij op school niet meer kon leren en enkele malen bleef zitten.

Gelukkig kon de heer A. in de volgende jaren een nieuw evenwicht vinden. Het was voor hem van grote betekenis dat hij zich enigermate met zijn vader kon verzoenen door net als zijn vader jeugdleider te worden bij de padvinderij. Vanaf zijn zestiende wijdde hij zich hieraan vol overgave en ook zijn beroepskeuze van sportleraar hing hiermee samen.

Vignet uit de analyse van de heer A. In het eerste analysejaar ontwikkelde zich het klinische beeld van een overdrachtsneurose, waarbij de heer A. vaak wat hautain en afstandelijk was. Soms ging dit zo ver dat hij zich slechts oppervlakkig aan de analyse leek aan te passen. Het kwam regelmatig voor dat hij door spanningen op zijn werk of thuis innerlijk aangeslagen was. In de daarop volgende dagen hervond hij zichzelf dan door te genieten van het ritmische bewegen in de trein of van de stereoapparatuur in zijn bestelbus, schommelend boven het gewone snelverkeer. In deze periodes maakte de afstandelijkheid van de heer A. in de analyse plaats voor belevingen van nabijheid. Alsof hij op schoot zat bij zijn vader, of samen met zijn vader op de grond liggend genoot van modelbouw van spoorwegen. In de woorden van de heer A.: 'Als grote pik en kleine pik.' Toen hij een keer veel te laat kwam op de analysezitting kon hij beeldend verwoorden dat hij de aansluiting gemist had: 'Op het ene perron kwam de trein niet aan en op het andere perron stond de trein in brand.' In deze beeldspraak wordt de dynamiek van de perversie fraai zichtbaar: enerzijds is hij gepreoccupeerd met de trein (vaders penis) waarbij hij erotische belevingen heeft alsof hij in brand staat. Het contact met deze belevingswereld heeft hij zo nodig omdat hij anderzijds zo angstig is voor leegte en vernietiging.

Vignet uit het tweede jaar van de analyse Op het maandaguur vertelt de heer A. dat hij zich verlaten en gedeprimeerd heeft gevoeld in het weekend. Zijn vrouw had erover geklaagd dat hij bij de coïtus snel was klaargekomen. Hij had dit als heel pijnlijk ervaren en fantasieën over het betasten van jongens in urinoirs hadden de kop opgestoken. Hij voelde zich vreemd en verwezen, maar tijdens dit analyse-uur wordt hij weer warm en vol alsof hij onder een wollen deken is weggekropen.

Tijdens het dinsdaguur vertelt hij dat het warme gevoel na afloop van het vorige uur bleef. In de trein genoot hij van het ritmische geschommel, als-

of hij op schoot zat. 's Nachts droomde hij van een reusachtig scherm waarop een toren geprojecteerd werd. Hij heeft aanvankelijk niet veel invallen bij zijn droom, behalve dat het zo aansluit bij zijn gevoel: groot en warm zijn, op schoot zitten. Hij zwijgt vervolgens en zegt dan, met een mengeling van schrik en opwinding, dat hij een erectie heeft. De analyticus duidt zijn belangstelling voor de penis – de toren, zijn erectie – als een bescherming tegen het gevoel van leegte dat in het weekend opkwam na de coïtus met zijn vrouw. De heer A. spreekt daarna op een honende, beschuldigende toon over psychiaters die seksuele contacten met hun patiënten aangaan. De analyticus leidt uit dit materiaal af dat de heer A. in zijn associaties een situatie ensceneert waarin hij door zijn analyticus verleid en misbruikt wordt. De heer A. moet zo fantaseren om de angst voor de leegte te bezweren.

Op het woensdaguur arriveert hij in een opgewonden, angstige stemming. Op weg naar de analyse had hij gefantaseerd over 'het geheime hol bij zijn analyticus', over bosjes waar hij jongens in trok om met geweld hun broek naar beneden te trekken. Hij schrok toen hij 'vuile pederast' meende te lezen in de graffiti langs de weg en even was hij ervan overtuigd dat dit voor hem bedoeld was. De analyticus duidt dat zijn opwinding de angst moet bezweren dat zijn verlangen naar intimiteit alleen maar kan leiden tot misbruikt worden of tot misbruik maken, tot beschuldigen en schuldig maken, alsof hij de analyticus als bewaker van de psychoanalyse al vernietigd heeft. De analyticus probeert uit de sfeer van erotiserende provocaties en opwinding te komen door samen met de heer A. te zoeken naar woorden voor diens lichamelijke belevingen bij teleurstellingen en kwetsingen in het verlangen naar nabijheid.

Het volgende uur, op donderdag, maakt hij een verwezen indruk en put hij zich uit in verontschuldigingen omdat hij twintig minuten te laat is gekomen. Uit zijn invallen blijkt dat hij aan het eind van het vorige uur de tijd had willen stilzetten om te kunnen blijven. Een dag eerder was hij erg geschrokken toen hij na afloop van het uur een volgende patiënt tegen het lijf liep. De analyticus bespreekt zijn vurige wens, zijn eis om de enige te zijn en zoekt ook in dit uur weer naar woorden voor zijn lichamelijke belevingen: een steek in de hartstreek bij het zien van een andere analysant of lichamelijke verkillung na een moment dat de analyticus niet direct beschikbaar was.

Discussie

Een belangrijk kenmerk van deze analyse was dat periodes waarin de heer A. zich klein, leeg en weggedaan voelde, voortdurend werden afgewisseld door periodes waarin hij zijn zelfgevoel trachtte te herstellen door een overvloed aan fantasieën en lichamelijke belevingen. De cumulatieve traumatisering in het begin van zijn puberteit stond centraal in zijn herinnering, maar de blauwdruk hiervan was al veel eerder gelegd in de relatie

met zijn moeder, die nooit had gegeven wat zij te bieden leek te hebben. Na de puberteitscrisis kon de heer A. een nieuw evenwicht vinden door zijn zelfgevoel te organiseren rond het jeugdwerk, een liefhebberij die hij met zijn vader deelde. Dit was een gezond stuk van zijn persoonlijkheid en voor hetzelfde complex van conflicten vond hij dus verschillende oplossingen: sublimatie, idealisatie en perversie (Chasseguet-Smirgel 1974, Denzler 1996). Een rijke fantasiewereld van activiteiten samen met zijn vader werd in het jeugdwerk een werkelijkheid waarin hij wist wie hij was en wat hij in het leven wilde bereiken (Murray 1964). Deze werkelijkheid bood innerlijk houvast en veiligheid. Het jeugdwerk en zijn latere beroepskeuze van sportleraar waren een sublimatie voor zover het driftmatige door identificatie met zijn vader op een 'hoger' doel gericht werd. Maar deze sublimatie bleef kwetsbaar omdat zo veel teleurstellingen en een beschadigd zelfgevoel gecompenseerd moesten worden. Bovendien was zijn perceptie van de oedipale driehoek misvormd doordat zijn moeder, die in een pathologische rouw aan haar overleden eerste man gebonden bleef, onbewust liet blijken dat zij niet naar zijn vader verlangde. Dit was ook een omstandigheid waardoor de heer A. bleef hangen in de illusies van de dyade met zijn moeder en moeilijk greep kon krijgen op de naakte werkelijkheid, die in oedipaliteit geworteld is (Chasseguet-Smirgel 1974). Zijn vader vormde tenslotte ook geen goed identificatieobject omdat deze vanuit eigen onvervulde verlangens ook zelf de lichamelijke intimiteit met zijn zoon gezocht had. De relatie met zijn vader was een bevestiging van dyadische illusies en ook in die relatie had hij zich vaak overprikkeld, vernederd en machteloos gevoeld. Voor een belangrijk deel was het driftmatige dus niet gesublimeerd, maar kreeg het door het jeugdwerk een glans en een dimensie die het mooier en waardevoller deden schijnen dan het in werkelijkheid was. Als jeugdleider voelde de heer A. zich het unieke kind en door reactieformatie kon hij in het jeugdwerk zijn rivaliteit en vijandigheid een plaats geven. Deze idealisering – zowel van de drift als van het object – kwam onder meer tot uiting in de nauwe banden die hij met jongens aanging met de bewuste bedoeling om hen lief te hebben en voor hen te zorgen.

De pedofiele contacten vonden plaats in de tijd dat de heer A. een gezin vormde en in zijn werk promotie maakte. Het ging goed met hem en des te sterker was de dreiging om uit angst en schuldgevoel kapot te maken wat hij bereikt had. Krenkingen die in het dagelijkse leven onvermijdelijk zijn, waren voor de heer A. vaak catastrofes. Het ging hierbij niet om de gebeurtenis op zichzelf, maar om de innerlijke werkelijkheid die in de onbewuste fantasie was vastgelegd en in die situaties tot uiting kon komen (Arlow 1991). De onbewuste fantasie was gevormd rond een kern waarin de vernietiging niet dreigde, maar waarin hij vernietigd was, een kern van hope-loze leegte. Wanneer deze onverdraaglijke, existentiële beleving door sublimatie en idealisatie niet langer afgeweerd kon worden, kwam de perverse conflictoplossing op de voorgrond. Het gevoel van spijt over gemiste kan-

sen, dat normaliter een centrale plaats had in zijn gevoelsleven, veranderde dan in woede over onvervulde beloftes en een verlangen naar triomfantelijke wraak (Stoller 1975). Hij raakte vol opgewonden fantasieën en heftige lichamelijke sensaties. Alleen door een (vluchtige) vereenzelviging met jongens, tot wie hij zich in zo'n toestand onweerstaanbaar aangetrokken voelde, kon hij in contact blijven met zijn eigen verlangen naar warmte, nabijheid en afhankelijkheid. In die afhankelijkheid voelde de heer A. zich echter vernietigd en daarom moest hij, in de passief-actief omdraaiing, ook deze afhankelijkheid weer kapot maken: van de relatie met de jongen die hij liefhad – het geïdealiseerde zelfobject – werd een leeg ding-object gemaakt, het werd een vluchtige relatie waarin alleen anale machtsrelaties golden.

Deze belevingswereld wordt getekend in het vignet van het tweede analysejaar. De wisselende toestanden van het Ik-bewustzijn zijn opvallend: op de maandagzitting voelt de heer A. zich vreemd en verwezen, twee zittingen later lijkt hij in een roesachtige schemer te verkeren en is hij vol met opwinding en fantasieën. In de tegenoverdracht is merkbaar hoe een periode van overgave afgewisseld wordt door een periode waarin de heer A. veeleer bezit neemt van de analyticus om die vervolgens weer buiten te sluiten. In de droom over de toren en het grote scherm komen dan geen menselijke objecten meer voor. Overheersend is het verlangen naar herstel van grootheid en zijn preoccupatie met de penis. Dit om zich te beschermen tegen de angst voor de afhankelijkheid die hij voelt tegenover zijn analyticus. Transitionele ruimte en object zijn bij deze intensiteiten geleidelijk en gedeeltelijk verdwenen en de depersonalisatie staat op de voorgrond. De heer A. heeft heftige lichamelijke sensaties en moet zo fantaseren om zich te beschermen tegen vernietiging en doodsheid.

In grote lijnen richt de behandeltechniek in het bovenstaande analysefragment zich op het onder woorden brengen van de afweer door lichamelijke en emotionele (over-)prikkeling. Zoveel mogelijk probeert de analyticus om de erotisch-seksuele prikkelingen te herleiden tot belevingen binnen de overdracht. Het is van groot belang om niet in te gaan op de invitaties tot sado-masochistische en erotiserende interacties, want indien dat wel zou gebeuren verliest de analyticus zijn macht. In de tegenoverdracht liggen achter de verleidingen van het driftmatige de netelige problemen van het narcisme verborgen. Door het creëren van een ruimte waarin angst en depressie, eenzaamheid en vernedering gesymboliseerd worden, kan psychische autonomie groeien en afhankelijkheid beter verdragen worden. Premature duidingen zijn hierbij uit den boze omdat deze tot een pseudo-contact of een schizoid terugtrekken kunnen leiden. Van betekenis is verder het vermogen van de analyticus om te blijven bewegen tussen een empathisch contact met de belevingswereld van anale almacht en opwinding en het representeren van een gewone werkelijkheid, zodat de heer A. merkt dat de grens tussen beide overschreden kan worden.

Noten

1. Dit artikel is een bewerking van een lezing die op 5 februari 1996 werd gehouden ter gelegenheid van het verkrijgen van de functie van opleidingsanalyticus bij de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse.

Literatuur

Arlow, J.A. (1986), Discussion of papers by Dr McDougall and Dr Glasser. Panel on identification in the perversions. *International Journal of Psycho-Analysis* 67, p. 245-251.

Arlow, J.A. (1991), Derivative manifestations of perversions. In: G.I. Fogel & W.A. Myers (Ed.), *Perversions and Near-perversions: New Psychoanalytic Perspectives*. Yale University Press, New Haven/London, p. 59-74.

Bach, S. en L. Schwartz (1972), A dream of Marquis de Sade. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 20, p. 451-475.

Bach, S. (1994), *The language of perversion and the language of love*. Jason Aronson, New Jersey.

Berner, W. (1996), Ongepubliceerde voordracht over perversies op de Arbeitstagung te Weimar.

Chasseguet-Smirgel, J. (1974), Perversion, Idealization and Sublimation. *International Journal of Psycho-Analysis* 55, p. 349-357.

Chasseguet-Smirgel, J. (1984), *Creativity and Perversion*. Free Association Books, London.

Chasseguet-Smirgel, J. (1991), Sadomasochism in the perversions: some thoughts on the destruction of reality. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 39, p. 399-415.

Denzler, B. (1996), Panel report: Psychic reality and perversions. *International Journal of Psycho-Analysis* 77, p. 61-69.

Etchegoyen, R.H. (1991), *The Fundamentals of Psychoanalytic Technique*. Karnac Books, London.

Freud, S. (1905), *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*. Studienausgabe Band V. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, p. 37.

Freud, S. (1917), *Über Triebumsetzungen insbesondere der Analerotik*. Studienausgabe Band VII, p. 123.

Freud, S. (1927), *Fetischismus*. Studienausgabe Band III, p. 243.

Freud, S. (1938), *Die Ich-Spaltung im Abwehrvorgang*. Studienausgabe Band III, p. 389.

Freud, S. (1940), *Abriss der Psychoanalyse*.

2. Met dank aan de analyticus die dit materiaal ter beschikking heeft gesteld.

Gesammelte Werke XVIII, S. Fischer Verlag, Frankfurt, p. 63.

Glasser, M. (1986), Identification and its vicissitudes as observed in the perversions. *International Journal of Psycho-Analysis* 67, p. 9-17.

Grossman, L. (1993), The perverse attitude toward reality. *Psychoanalytic Quarterly* 57 (3), p. 422-437.

Halberstadt-Freud, H.C. (1977), *Het sado-masochisme: Proust en Freud*. De Arbeiderspers, Amsterdam.

Isay, A.I. (1989), *Being homosexual*. Penguin Books, London.

Kernberg, O.F. (1992), *Aggression in Personality Disorders and Perversions*. Yale University Press, New Haven and London.

Kernberg, O.F. (1995), *Love Relations. Normality and Pathology*. Yale University Press, New Haven and London.

Khan, M.M.R. (1979), *Alienation in Perversions*. The Hogarth Press, London.

Laplanche J. & J-B. Pontalis (1973), *The Language of Psycho-Analysis*. The Hogarth Press, London.

McDougall, J. (1978), *Plea for a measure of abnormality*. International Universities Press, New York 1980.

McDougall, J. (1986), Identifications, neo-needs and neosexualities. *International Journal of Psycho-Analysis* 67, p. 19-33.

Murray, J.M. (1964), Narcissism and the Ego Ideal. *Journal of the American Psychoanalytic Association* 12 (3), p. 477-511.

Musaph, H. (1980), *Klinische les: Pedofilie*. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 124, 51, p. 2161-2164.

Rosegrant, J. (1995), The anal world of a six-year-old boy. *International Journal of Psycho-Analysis* 77, p. 1233.

Stoller, R.J. (1975), *Perversion. The erotic form of hatred*. Pantheon Books, New York.

Ubbels, J. (1996), De werkelijkheid van de onbewuste fantasie. *Tijdschrift voor Psychoanalyse* 2 (1), p. 5 -20.

Winnicott, D. (1971), *Playing and Reality*. Tavistock Publications, London.

Wulff, M. (1946). Fetishism and object

choice in early childhood. *Psychoanalytic Quarterly* 15, p. 450-471.

Yorke, C. (1990), The development and functioning of the sense of shame. *The Psychoanalytic Study of the Child* 45, p. 377-409.

Summary

In the course of psychoanalytic investigation of narcissistic disorders, much more has become known about the psychodynamics of perversions. Sometimes perverse mechanisms can be found in patients with narcissistic and neurotic disorders, while the perverse 'style' might on occasion be attractive for anybody. The perverse mechanism consists of a splitting of the Ego, regression to an idealized anal world and a banishment of the relationship with reality. Sublimation, narcissistic and perverse conflict solutions can co-exist in a dynamic interrelationship in which any one can turn into any other. The so-called transference perversion is conceptualized as a dynamic process in which annihilation anxiety at a level of deep dependency in the transference is defended by a process of perverting.